

Christian den Fjerdes foliobibel og dens ikonografi

Af Carsten Bach-Nielsen

At Christian den Fjerde (Chr. 4.) ønskede at se sig fremstillet som den ortodokse lutherdoms, den sande religions, ypperste forsvarer, har været et af de væsentligste gennemgående motiver i den stak publikationer, jubilæumsåret 1988 resulterede i.¹

Det er uomtvistet, at trospropaganda, monarkistiske tendenser og kongens personlige fromhed er sammenvævet i et fintmasket net, der synes at omspinde den strøste del af de kunstneriske ytringer på officielt plan i hans regeringsperiode.²

I overensstemmelse med kongens idealbillede af sig selv som den lutherske konfessions beskytter og med hans forståelse af den *cura religionis*, han udøvede, blev der i hans regeringstid udgivet hele tre forskellige udgaver af Bibelen på dansk. H. P. Resens oversættelse direkte fra originalsprogene 1607 revideredes af Hans Svane i 1647,³ men herimellem, i 1632-33 tryktes den foliobibel, der bærer navnet Christian den Fjerdes Bibel – en revision af den forrige store Lutherbibel, Frederik den Andens Bibel, fra 1588-89. Med de store folioudgaver af Lutherbibelen er der tale om kirkebibeler, der alle er prydet med mere eller mindre overdådige titelblade. I det følgende er det således den store Bibel af 1633, hvis titelkobber skal underkastes en nøjere undersøgelse.

Bibelbogen havde i ortodoksiens tid en bevidsthedsmæssigt høj placering. Bogen indeholder, men udtrykker også symbolsk »verbum dei«. Denne bibelbogens centrale betydning i ortodoksiens selvforståelse udtrykkes i en række medailler fra første halvdel af 1600-tallet. Medailler må på begrænset plads prægnant udtrykke en central tanke – og denne er helt klar i Ole Worms udkast til skuemønter ved reformationsjubilæet 1617⁴ (fig. 1). Motivet på en af disse er en bibelbog, der udsender det evangeliske og sande lys i modsætning til det papistiske mørke med lås for alter og font. Samme forestilling om Bibelen i forbindelse med det skinnende sandhedslus findes i medaillen »Pro religione et libertate«, slået i anledning af kongens indgriben i Kejserkrigen omk. 1625 (fig. 2). Lyset, der skinner i mørket, er placeret på en tydeligt markeret foliobibel og forsvaret af »Den væbnede Arm«.⁵ Bibelbogen rummer og udsender det lys, der selv i trængselstider udgør et sikkert pejlemærke for nationen. Bogen er åbenbaringen af *vera lux*.

Numismata Danica
Symbola
Evangelici splendoris et Papistici squaloris.

Fig. 1. Ole Worms udkast til skuemønt i anledning af Reformationsjubilæet. (Gl. Kgl. Saml. 4°, 3119, II).

Fig. 2. Medaille i anledning af Christian den Fjerdes indgriben i Kejserkrigen. Ca. 1625.

Når bibelbogen i sig selv har en åbenbaringskraft, kan det heller ikke undre, at selvåbenbarelsens ord fra Joh. 14,6 indtager en så væsentlig placering i titeltræsnittet på Resens Bibel (fig. 3). Her er ordene placeret i et spejl, hvor Kristus selv ville forventes at findes. Man kan have sine berettigede tvivl om, hvorvidt det er Kristus eller bogen, der åbenbarer sig her.

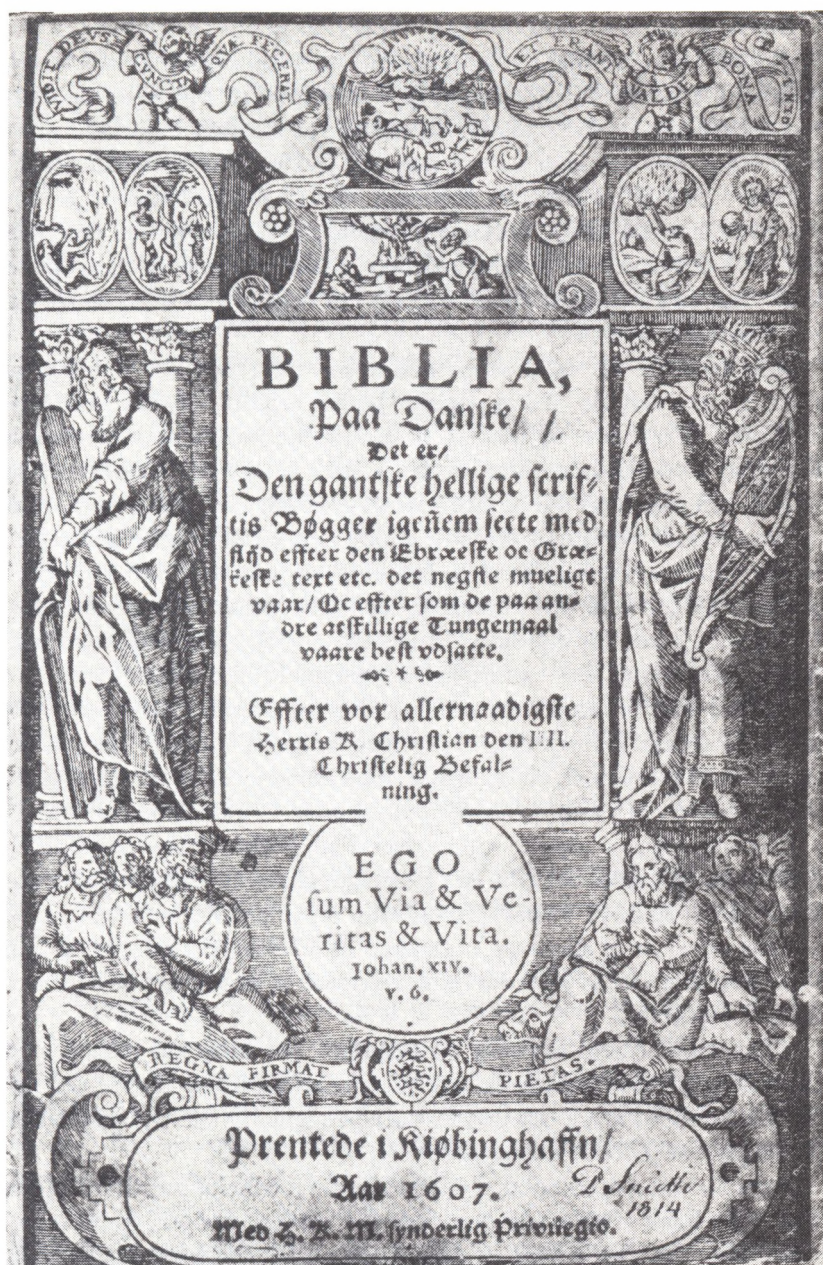

Fig. 3. Titltræsnittet i Resens oversættelse af Bibelen, 1607. Fot. Statsbiblioteket.

Bibelens ord blev nok *hørt* på dansk i de første århundreder efter Reformationen, nemlig i gudstjenesten, men folkelæsning blev bogen ikke før pietismens tid og oplægningen af de mindre, billige og håndterlige bibeludgaver. P. G. Lindhardt mener, at skriften trods alle gode principper ikke var nogen åben bog i de første reformatoriske århundreder: »Den lå på altret og dyrkedes som en *lutherdommens fetisch*, der hvor man før havde dyrket sakramentet«. ⁶ Der synes at være tale om en videreleven af middelalderlige tanker om bogens anagogiske kraft, om den hellige lukkede bog og om bogen som et nationalt og konfessionelt symbol. ⁷

Resens Bibel var med sit beskedne format et skridt i den rigtige retning, men den blev aldrig populær blandt lægfolk, der var vænnet til Lutherbibelens bedre og friskere sprog. Lutherbibelen betragtedes i så høj grad som en kirkebibel, at det i 1629 af kongen besluttedes at udgive den på ny i en dyr og uhåndterlig folioudgave. Dette på trods af professorernes udtalte ønske: »... endog den Bibel in folio haffuer en schön renlig och leeslig literam, saa er doch formaten thill at bruge i gemeen all for stor och vhendelig, och icke heller huermands kiøb. Disligiste efterdi vdi den liden in Octavo er hell smaa Stijl, som icke kan aff huermand lesis, sønderlich aff gammel folck, som sig helst udi Guds ord ville belystige och øffue, siunis oss herudi ochsaa, adt man ingen skickeligere Tryck efter forberørte leilighed kunde bruge end vdi stor Quarto paa smuck medianpapir, med en reen och maadelig typum, som baade en och anden kunde vere bequem til adt kiøbe och lese«. ⁸

Det ideologiske aspekt sejrer over den praktiske anvendelighed. Lindhardt tilskriver det Chr. 4.s forfængelighed, at Lutherbibelen udkom i folio og ikke i kvart. ⁹ Dette må da tolkes derhen, at Chr. 4. bevidst ønskede at slutte sig til rækken af reformationskonger og som Christian den Tredie og Frederik den Anden at udgive den store kano-niske Lutherbibel.

Et så stort projekt krævede en økonomi, der knap var basis for fra centralt hold i det forarmede rige. Kapitalen skaffedes derfor ved ud-læg i kirkernes kasser, der dog lovedes pengene tilbage ved udgivelsen og salget ¹⁰ af de 2000 eksemplarer.

Arbejdet med revisionen af 1589-udgaven havde en træg start. Dette bl.a. som følge af en uoverensstemmelse mellem kongen og professorerne om, hvorvidt Christian den Tredies eller Frederik den Andens Bibel skulle lægges til grund for arbejdet. ¹¹ Uoverensstemmelsen faldt ud til fordel for Frederik den Andens Bibel og fra 1631 besørgedes revisionen af H. P. Resen.

Christian den Fjerdes foliobibel adskiller sig kun lidt fra sin forgæn-

ger;¹² forsynet med Veit Dietrichs summarier, Luthers marginalnoter og – som noget nyt for Lutherbibelerne – med versikler, versindelingen, som i Resens bibeloversættelse af 1607. Denne forholdsvis store lighed med Frederik den Andens Bibel har sikkert medvirket til den ringe interesse, forskningen har vist den.

På illustrationssiden er Chr. 4.s Bibel også konventionel – om ikke ligefrem gammeldags og utidssvarende. Som illustrationer valgtes det at genbenytte Virgilio Solis' træsnit i Jacob Mores' rammer fra 1589-udgaven.¹³ Solis' illustrationer betegnede allerede i 1589-udgaven en kendelig degeneration i forhold til Erhard Altdorfers i 1550-udgaven – for slet ikke at tale om Melcior Lotters helt raffinerede træsnit i Christian den Andens Ny Testamente fra 1524.

Det egentligt nye i udstyret af Chr. 4.s Bibel er de kobberstukne titelblade til bibelens tre dele: a) de historiske og poetiske bøger, b) profeterne og c) Ny Testamente, hvortil kom kongens portræt. Denne del af arbejdet udførtes af hofkobberstikkeren Simon de Pas.¹⁴

Med dette udstyr er bogen stilistisk en blandet affære, idet den noget uheldigt kombinerer renaissancens bogkunst med de træskårne illustrationer og barokkens med kobberstukne titelblade.¹⁵

Altdorfers titeltræsnit benyttedes i Chr. 3.s Bibel såvel til den samlede Bibel som til de tre enkeltdelte, hvilket kunne give en god mening. Dette blads ikonografiske idé forener den gamle og den nye pagt med profeten Jesaja som bindeled ved træts fod.¹⁶ Titelbladene til profeterne og Ny Testamente forsynedes med særlige skriftcitater, der ligeledes understregede bibelens enhed.¹⁷

Samme gode mening gav titelbladet på Resens Bibel 1607 på trods af sin ringe kunstneriske kvalitet. Her ses nemlig såvel repræsentanter for den gamle som den nye pagt.

Derimod opviser Frederik den Andens Bibel (fig. 4) et problem m.h.t. titelbladets anvendelighed til samtlige dele af Bibelen. Her er der tale om et træsnit, der alene rummer motiver fra Mosebøgerne – og sagligt kun vil kunne finde anvendelse til Bibelens første trediedel. Titelbladet svarer ikke til titelen »Biblia Det er den gantske Hellige Skrift«. Dog benyttedes det til profeterne og Ny Testamente med de samme skriftcitater som i Chr. 3.s Bibel.¹⁸

For at undgå denne inkonsekvens i Chr. 4.s Bibel, måtte der enten forfærdiges eet titelkobber, der sagligt og motivisk kunne være dækkende for alle Bibelens dele – eller der måtte bestilles mindst tre separate kobbere. Det blev den sidste løsning, der valgtes, skønt den heller ikke var tilfredsstillende. Der bestod stadig en diskrepans mellem titel og motiv på første titelkobber. Med en disposition som denne, måtte

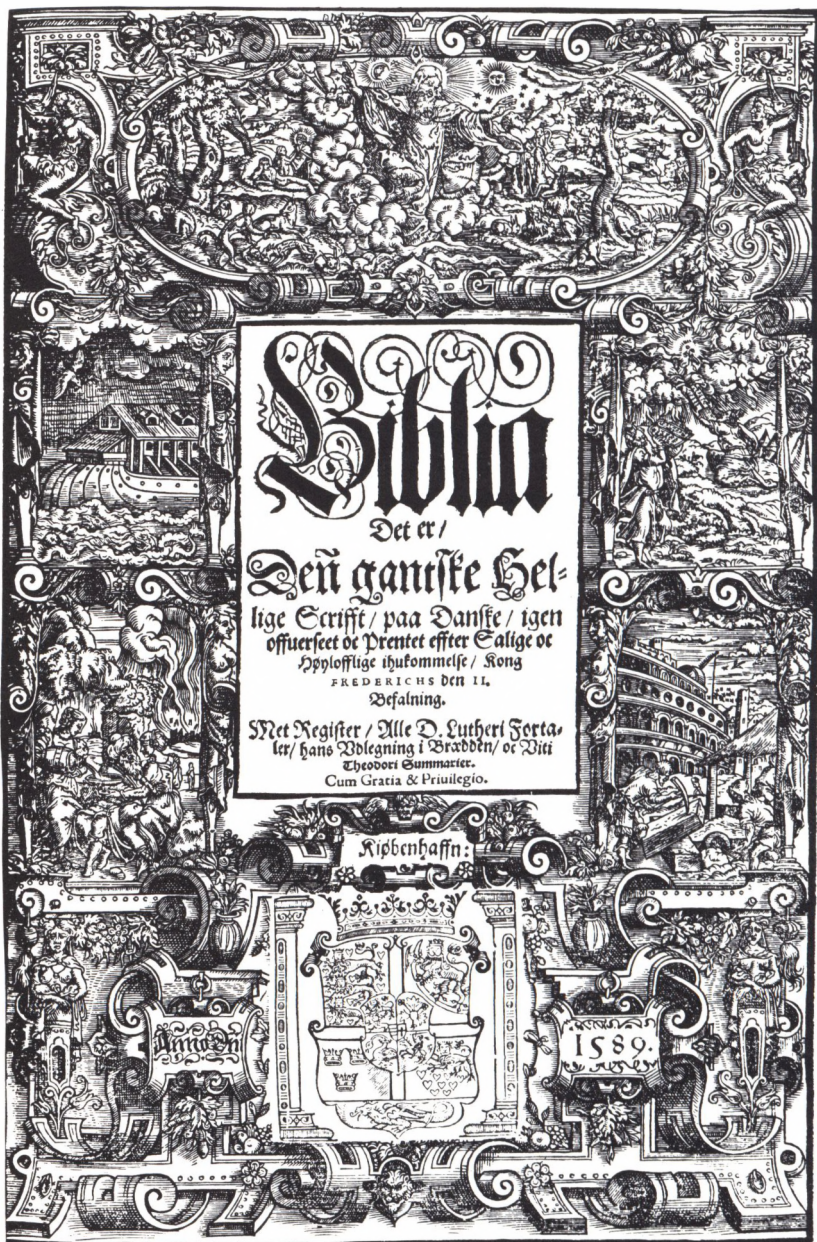

Fig. 4. Titelræsnittet i Frederik den Andens Bibel, 1589. Kongevåbenet er tydeligvis sekundært i forhold til Virgilio Solis' oprindelige blad til Frankfurtbelen 1560.

nemlig titelkobberet til Bibelens første trediedel være såvel indgang til de historiske bøger i Gammel Testamente som til den samlede Bibel. Dette forhold fandt først sin løsning med den Resen-Svaningske Bibels fem titelkobber i 1647.¹⁹

Af kontrakterne og forhandlingerne med bogtrykkerne Salomon Sartor og Melchior Marzan samt med kobberstikkeren Simon de Pas og -trykkeren Christoph Vogel kan man nøje følge produktionens forløb.²⁰ Det er tydeligt, at Jesper Brochmand har den praktiske styring af projektet i nært samarbejde med Resen.

Simon de Pas indkaldes den 23. juli 1631 og befales at udføre et »Frontispicium« til Bibelen med kongens kontrafej.²¹ Han pålægges at udvise større flid end tidligere. Brochmand rykker ham ved samme lejlighed for et arbejde han har i opdrag for ham selv. Arbejdet blev ikke færdigt til nytårsdag, men den 18. februar forelagdes der udkast til fire kobberstykker, der skulle være færdige til St. Hans. De tre af disse synes umiddelbart at kunne godkendes, mens det fjerde krævede særlig godkendelse af kansleren. Man må antage, at dette fjerde kobberstykke er det med kongens portræt. Kontrakten mellem Simon de Pas og universitetet omfatter fire kobberplader. 14. marts gør Simon de Pas vitterligt, »adt Jegh er wenligen forenett med Hederlige och Høylerde Mend Rectore och Professoribus i Kiøbenhaffns Universitett om 4 Kaaberstycker thill den stoere Bibell, som nu er i Trych, adt forferdige; dette ene for paa det gamle Testamente; dette andett Kong. Mayttz. Contrafej; det tredie for paa Propheterne, huor udj kommer die 4 stoere Propheter, och naaget hoes en huer i ett serdelis schiltt aff deris Prophetie, och underneden i ett serdelis Schillt die 12 smaa Propheter; och dett fierde for paa dett Ny Testamente; alle och en huer effter den Affrisning, Jeg derpaa haffuer och aff Rectore och mig er paaschreffuet«. ²³ Simon de Pas og Christoph Vogel aflønnedes med et udlæg i Amagers kirkekasse.²⁴

Man kan regne med, at der intet tilfældigt er i de forfærdigede titelkobber. De er nøje granskede og godkendte af såvel Det teologiske Fakultets professorer som rektor og kansler. Man må antage, at Simon de Pas har fået klare instrukser om, hvorledes bladene skulle se ud – og min antagelse er, at Jesper Brochmand kan afsløres som havende haft en væsentlig indflydelse på, hvordan især det første af kobberne udformedes.

Bibelens titelblad, der altså samtidig er titelblad for dens første trediedel med Mosebøgerne, de historiske bøger og de poetiske bøger, er meget tæt i kompositionen. Jørgen Sthyr kalder grupperingen af figurerne for kluntet,²⁵ hvilket nok må tilskrives den omstændighed, at figurerne er underordnet en samlende idé.

Fig. 5 a. Simon de Pas' titelkobber i Christian den fjerdes foliobibel, 1633. Fot. Statsbiblioteket.

Fig. 5 b. Simon de Pas' kobberstukne portræt af Christian den Fjerde i foliobibelen 1633. Fot. Statsbiblioteket.

Bladet (fig. 5a) er arkitektonisk opbygget i en trinvis formation med tre niveauer, hvilket betyder en forskydning indefter i billedplanet, jo højere der nås op i billedet.

På det øverste plan til venstre ses Moses med lovtavlerne. Med venstre hånd peger han på bibelbogen, i hvilken loven er nedfældet og bevaret for os. Overfor denne, til højre, ses Aron med røgelseskar foran Pagtens Ark, der er smykket med keruber.

Selve titelspejlet består i et illusionistisk klæde, der er ophængt mellem Adam og Eva til venstre og Noah, Abraham og Isak til højre. Noah er genkendelig på oliegrenen og Arken på bjerget helt til højre. I kontrasteringen af syndefaldet med Noah og Abraham er der antydning af føderalteologisk skema. Noah og Abraham bekræfter Guds nådepagt, der peger fremad mod virkeliggørelsen i den nye pagt i Kristus.

På det nederste plan, nærmest betragteren (figureernes fødder går ud over den nedre billedafgrænsning) ses tre personer. Til venstre den aldrende kong David, melankolsk og indadvendt med harpe og pennefjer. På pulten foran ham ligger psalteret opslået. Titelen er anført på bogens blade.

Overfor David til højre ses en yngre, mere vågen og handlekraftigt udseende konge med scepter i hånd. Han er bistået af et barn, der har slået den foran ham liggende bog op på II Regum 23, hvilket gør det muligt med fuld sikkerhed at identificere ham som Juda reformkonge Josias.

Hertil kommer en tredje figur, der indtager den centrale plads i titelbladet. Denne er nemlig som den eneste placeret i bladets midterakse, der oventil udgøres af åbenbaringen af Jahwes navn. Dette navn forplantes nedefter som det skabende ord i et særligt felt ved en trompet, der bryder ind ovenfra. Herefter fortsættes linien ned gennem titelspejlet for at dele sig i to linier, der udgår fra den centralt placerede persons hovedprydelse. Denne opsplitning af den centrale akse antydes af såvel bogpulten som af armene, der rækker en slavebuddik mod David og en kongekrone mod Josias.

Den centralt placerede person må være Samuel. Derved opstår der ganske vist en brist i bladets logik. Samuel salvede Saul og David, men der er ikke nogen bibelsk forbindelse mellem Samuel og Josias. Det skal dog være opgaven at argumentere for, at denne figur kun kan være Samuel. Argumentationen vil forløbe over en sammenligning med tidligere Lutherbibeler, en undersøgelse af de kongelige regaler, bibelens summarier og marginalnoter og endelig en række kirke- og statsretslige kilder fra samtiden.

Christian den Tredies Bibel fra 1550 er foruden Altdorfers titeltræ-

snit forsynet med et portræt af kongen og en helsides gengivelse af det danske kongevåben, tegnet af Jacob Binck.²⁶ Kongevåbnet (Erik af Pommerns unionsvåben fra 1398) er forsynet med tilskriften: »Insignium Christiani Tertii Danorum etc. Anno MDL«. Der er tale om en egentlig fyrstebibel.

Frederik den Andens Bibel er også i de fleste eksemplarer forsynet med kongens portræt i kobberstik af Henrick Goltzius,²⁷ men kongevåbenet er nu flyttet til selve titelbladet, hvor det er sekundært. Det erstatter nemlig det oprindelige motiv, der i Frankfurterbibelen (hvor titelbladet oprindeligt brugtes) er Faraos, der plages af frøerne.²⁸ Der er hermed er skabt en art tradition for placering af våbenskjold i den nederste trediedel af bibeltitelblade. Således da også i titelbladet på Resens bibel, 1607, der ikke viser kongevåbnet, men Danmarks rigsvåben med de tre løver sammen med Chr. 4.s symbolum. I størrelse er rigsvåbenet dog meget tilbagetrædende.

Med den opvurdering af monarkismen, som Chr. 4.s regering – i hvert fald indtil midten af 1620'erne – viser, måtte man da kunne forvente et pragteksempplar af et kongevåben nederst på den Bibel, der bærer hans navn; men det er ikke tilfældet. I stedet ses en scene udspille sig, hvor den kongelige magt *overdrages* to gammeltestamentelige konger. Kongevåbenet er flyttet til rammen af kongens portræt som bekrøning.

Sammenlignes den krone, Samuel holder i sin hånd mod Josias med kronen på Simon de Pas' kongeportræt, vil det konstateres, at de har stor indbyrdes lighed. Man kan uden videre fastslå, at det er Danmarks Riges krone, der overgives til Josias – og at den har denne symbolske betydning er også klart derved, at Josias allerede bærer en åben, takket krone. Kronen i Samuels hånd har ikke stor lighed med den nye åbne pragtkrone, der udførtes til Chr. 4.. Den er nemlig en med bøjler lukket krone. Dette forhold er imidlertid grundigt undersøgt af Gudmund Boesen, som fastslår, at Chr. 4. i heraldisk anvendelse gik over til brugen af den lukkede krone i 1624 og reelt omdannedes den åbne krone på et tidspunkt (måske 1633) til en bøjlekrone. Bøjlerne er senere fjernet, men skruenhullerne ses endnu.²⁹ Boesen afviser den gængse opfattelse, at bøjlekronen i modsætning til den åbne krone generelt er udtryk for arve-enevoldskongens magt.³⁰

Scepteret i Josias' hånd kan kun sammenlignes med billedlige gengivelser af Chr. 4.s scepter, da det ikke eksisterer mere. Holder man sig imidlertid til tydelige gengivelser, viser der sig her en slående lighed,³¹ som atter synes at indicere, at der er tale om en gengivelse af et af rigens regaler i Josias' hånd.

Samme mulighed for undersøgelse har vi ikke med hensyn til slavebuddiken. Den ældste bevarede på Rosenborg er fra Frederik den Tredies kroning 1648 og har ikke samme form som den, Samuel rækker mod David.³² På trods heraf må det stå klart, at de tre gammeltestamentelige figurer i titelbladets nederste felt gør det ud for kongevåbnet. Med rigens regaler i hænde spiller de en repræsentativ rolle. De dækker over en politisk realitet.

En forløbig forståelse af de tre gammeltestamentlige figurers betydning kan søges i selve bibelteksten med summarier og marginalnoter. Læseren står nemlig ikke alene overfor teksten, men tages ved hånden i læsningen gennem den kraftige kommentering, der bibringer den rette forståelse af det læste. Veit Dietrichs summarier fra 1545 er ofte udformet som sande spejle for fyrster og øvrighed og derfor ganske oplysende om den legitimation man kirke- og statsretligt fandt i den hellige skrift.

Den bog, der ses placeret foran David er slet og ret betegnet »Psalterium Davidis«, hvilket giver et betydeligt spillerum for tolkninger. Dis- ses antal kan dog reduceres efter flere kriterier. Den ikonografiske figur af den melankolske David med harpen peger traditionelt hen på Ps. 43,³³ der rummer kongens ydmyge klage og forventning om atter at kunne takke Gud med Harpespil. Summariet til denne salme viser dog tilbage til Ps. 42, hvor det hedder: »XLII Er en Bedepsalme/ i huilcken hand klager offuer den banghed som er i Hiertet, Ligesom Gud vaare vred paa hannem/ oc vilde plage hannem. Oc maa der til med lide spaat aff de wgudelige/ Huor er din Gud? Fordi at de wgudelige kunne ikke ladet/ at de jo skulle pibe/ lee og spaatte/ naar de see at det gaar de Fromme ilde. Ah (sige de) huad skeer dem ret/ det skal gaa de Kættere. Oc mene icke andet/ at naar nogen plagis/ at det jo skal være et vist tegen til Guds Vrede. Men naar de self blifue plagede/ da skal det hide/ at de lide for Guds skyld/ oc at de blifue hellige Martyrer derofuer. De forderffuelige/ blinde/ oc forgifftige blindis ledere/ ville icke vide/ at Gud straffer sine/ oc dog trøster dem igien/ oc forlader dem icke ...«³⁴ Her kan ses et glimt at tanken om den forhånede, ydmyge, men fromme konge, som efter Kejserkrigen kommer til at indtage så væsentlig en plads i Chr. 4.s selvforståelse. Kongen isoleres stadig mere i en fjendtlig verden, som den, der hjemsøges af kætterske og ugudelige anslag, den evangeliske fromheds eksemplariske skikkelse.³⁵ En profeti om kirkens (den evangeliske) trængsler, findes eksempelvis i Ps. 89, hvori det hedder: »Jeg gjorde en Pact med mine Udvalde/ Jeg soer David min Tjenere. Jeg vil beskicke dig Sæd evindelige/ Oc bygge din Stoel stedse og altid. Sela«. Summariets sidste halvdel lyder: »Men i

det xxxiv. Vers begynder hand (Etan) oc propheterer/ huorlunde dette herlige og deylige Rige skal formedelst Antichristen undertrædis/ sønderrifues og forderfuis. At det siunis lige som GUD hafde forget de første rige Forjettelser/ oc vilde nu giøre aldels tuert imod sit eget Ord. Men os til Trøst i denne sidste tid/ er saadant tilforn forkyndet/ paa det at vi icke skulle falde i Mishaab/ om os tycker at der er ingen Christen-hed mere paa Jorden. Fordi under Machomet og Pafuedømmet siuntis der icke at være nogen Kircke/ naar mand anseer deris Regimente/ oc dog motte hun blifue under dem baade/ endog hun vaar jammerlige refuen oc foractet«. ³⁶ Denne blanding af undergangsstemning og trøst i forbindelse med David, om hvem det i samme salme hedder, at han salvedes af Gud, og at Gud vil nedslå hans fjender for ham (v. 21 f), er nok typisk for den stemning der prægede landet efter krigen, der sås som et nederlag i den evangeliske kirkes kamp mod antikristen. Jeg mener, at den melankolske Davidstype søger at lede tankerne i den retning – mod forhånelse og triumf i sidste ende. ³⁷

Man kan også søge at klarlægge Davidsskikkelsens politiske brug gennem salvningsmotivet, der findes kommenteret fyldigt i summarierne til 2. Sam. 5 f., der meget klart understreger den *cura religionis*, der følger med salvelsen til kongembedet. Her er Dāvid eksemplarisk, idet han »besørger icke alleniste Regimentet/ men ocsaa Kircken oc Guds tjeneste/ oc forfremmer den met all flid oc alvorlighed ...«. ³⁸ Her er der decideret tale om fyrstespejle.

Hvad Josias angår, stiller sagen sig lettere, idet 2. Kg. 22-23 giver entydige svar på alle spørgsmål. Josias må for en ortodoks-teologisk tankegang være blandt de mest positive konger, idet han jo står for en streng overholdelse af den rette og rene lære, som den, der påny bringer uniformitet i kulten. Dertil rammer summariet til 2. Kg. 22 det nok vigtigste ord i ortodoksien: boden. Kong Josias var from, omhyggelig for kirken og den rette gudstjeneste. Han oprettede alt det, der var forfaldet under de ugudelige konger Manasse og Amon. Folket burde være straffet af Gud for at have fulgt de falske ord, der lød i forkyndelsen, men Gud afstår fra denne straf, »... fordi den fromme Konning vaar saa omhyggelig for Guds Ord/ gjorde Poenitenz/ oc bedrede sig«. ³⁹ Summariet og marginalnoterne til kap. 23 er spækket med lovord om denne fortræffelige konge, der bør være et spejl for al verdslig øvrighed ved sin radikale måde at udtrykke pavedom, overtro, klostre, afgudsdyrkelse samt udvortes øvelse og gudstjeneste. Dette behager Gud vel. 2. Kg. 23,25 rummer vurderingen af »Josias den helligste Konning«: »Der vaar ingen Konge for hannem som vaar hans lige/ der saa udaf gandske Hierte/ af gandske Siel/ af all Mact/ vende sig til

Herren/ efter all Mose Low/ oc der kom ey nogen efter hannem som vaar hans lige«.

Vender vi tilbage til forholdet mellem de tre personer, David, Samuel og Josias, kan der findes en forbindelse i 2. Kg. 22,3: »Oc hand gjorde det som HERREN vel behagede/ oc vandrede i alle Davids hans Faders veye/ oc vigede icke huercken til den høyre eller venstre side«. Disse ord er udtalt om Josias. De peger formelagtigt på et fader-sønforhold, der består mellem enhver god konge og forbilledet David. Det er et forhold, der konstitueres af en lighed i karakter og gerning. Her består den forbindelse, der ellers ikke er umiddelbart synlig gennem Samuelskikkelsen.

Hvis dette ideale fader-sønforhold konkretiseres i forhold til den politiske situation i Danmark 1633, må der bag David skjule sig en Chr. 4. og bag Josias ingen anden end den udvalgte prins, der siden sin hylding i 1608 allerede bar titelen Christian den Femte. Danmark havde en tronarving, der allerede i omtale bar kongetitel. Dermed løses den tilsyneladende modsigelse i bladet, at det rummer to konger, der er lige fremragende, nemlig fader og søn.⁴⁰

Statsretsligt var Danmark et valgkongedømme, men det var for længst blevet en fast skik, at den ældste søn efterfulgte sin fader og rigsrådet accepterede at en sådan søn valgtes og hyldedes endnu mens faderen levede. Ja rigsrådet havde ligefrem frygtet den situation, der måtte opstå, såfremt Frederik den Anden efterlod riget uden arving og i 1576 lovet arveret til den fyrste, der ægtede dennes ældste datter.⁴¹ Som en formalitet i 1580 og 1608 afgav kongen en skriftlig forsikring om, at Danmark fortfarende var et frit kårerige og en stadfæstelse af prinsens forpligtelse til at underskrive håndfæstning med rådet.

De monarkistiske og dynastiske tendenser var i stærk fremgang i begyndelsen af århundredet og et klart udtryk herfor findes i Chr. 4.s Bibel, i kongens portræt (fig. 5b). Her ses Chr. 4. omgivet af *samtliche* Oldenborgske konger – inklusive Christian den Anden, der ellers betragtedes som en grum tyran. Scocozza bemærker dette: »Kontinuiteten spiller således en større rolle end fordømmelsen af den afsatte Christian 2.«⁴² Selve titelbladet kan ses som en forlængelse af dette dynastiske princip, da det jo viser arvingen til Chr. 4.s magt i skikkelse af Josias.

At en rollefordeling på titelbladet af den store Bibel, som den her antagede, ikke savner belæg, ses af en række samtidige og lidt senere kilder.

Ved Chr. 4.s død i 1648 blev der i alle landets kirker prædikeret over Davids død og overgivelse af magten til sin søn Salomon (1. Krøn. 29, 26-28). En række af de trykte taler er gennemtrængt af en teokratisk

tankegang, som stadig mere uforblømt kunne komme til udtryk. Peder Winstrup den Ældres tale ved kroningen 1596 var allerede stærkt teokratisk, men blev undertrykt i den officielle beretning om højtideligheden.⁴³ En sådan undertrykkelse finder ikke sted i 1648, hvor det sakrale kongedømme og Davidsskikkelsen sættes i centrum. Den mest imponerende tale er Peder Winstrup den Yngres. Den er på latin og et stort anlagt parallellforløb mellem Davids og Chr. 4.s liv og gerninger. Det samme gælder hofprædikanten Lauritz Jacobsøn Hindsholms ligprædiken over kong Davids eksempel.⁴⁴

Ligtalerne og prædikenerne ved Chr. 4.s død lægger stor vægt på successionen fra fader til søn. Frederik den Tredie lignes ubesværet ved Salomon, men motivet på Simon de Pas' titelblad viser klart, at denne Salomonstanke endnu ikke var aktuel i 1633 – men derimod Josias.

Joasias kan have haft en særlig positiv klang for Chr. 4.. Denne var blevet fremholdt for ham som et ideal ved kroningen i 1596 af biskop Winstrup,⁴⁵ men atter er ligprædikenerne den bedste kilde til forståelse af den politiske udnyttelse af gammeltestamentelige eksempler. Da den udvalgte prins i 1647 døde af druk, prædikedes der over 2. Kg. 22,18-20, altså om Josias. Hindsholms prædiken deler teksten i to dele og »Begge disse Stycker ville vi i HERrens fryct kortelige offuerveye oc betracte/ oc til denne S. HERRis/ vor Naadigste udvalde Printzis Gudfryctige Leffenet/ oc salige endeligt/ saa viit mueligt/ applicere oc henhføre«. ⁴⁶ Dette gøres så i den lange prædiken, hvor også kongens guddommelighed kraftigt understreges.⁴⁷

Hvornår denne identifikation af den udvalgte prins og Josias har fæstnet sig, er svært at vide. Ved hyldingen i 1608 er der eksempler på andre identifikationer, således med kong Josafat,⁴⁸ men at den ligger fast ved 1633 må være klart.⁴⁹

Den monarkistiske, dynastiske linie lod sig vel i praksis forene med valgkongedømmet, skønt den ikke forfatningsmæssigt var en realitet. Den accepteredes så længe, det var muligt politisk at nå til en balance mellem konge og rigsråd. Rådets midler til opretholdelse af denne balance var selvsagt håndfæstningerne, der fremkom ved – ofte hårde – forhandlinger og garantier, der sikrede, at konge og tronfølger overholdt deres pligter.

Under det herskende system var det af central betydning for rådet at kunne belære en tronfølger om en god konges dyder og pligter.⁵⁰ Det kan derfor have god mening, når Lyscander ser kåringen af en udvalgt prins som en styrkelse af valgkongedømmet. Andre statsretstænkere advarer dog mod denne tidlige binding af rådet.⁵¹

Suveræniteten i Danmark lå hos rigets krone, som kun var fyldgyl-

digt repræsenteret i forbindelse med rigsrådet. Danmark var således et »dyarki« eller »monarchia mixta«, der fungerede med en stadig veksellende magtfordeling. I Chr. 4.s første regeringstid frem til 1625 betød kongens handlekraft i forbindelse med gode politiske og økonomiske konjunkturer en opskrivning af kongemagten, mens den forfejlede udenrigspolitik 1625-9 skabte rum for en ekspansion af rådets magt. Herved bevægede landet sig ind under »adelsvælden«. Vendepunktet indtraf omk. 1648 med en stærkere monarkisme under Frederik den Tredie og kulminerede 1660 med den absolutte suverænitæt.

Danmark var ingenlunde upåvirket af europæiske strømninger indenfor stats- og naturret, hvilket Fabricius' klassiske værk om Kongeloven klart viser,⁵² men det er stadig diskutabelt, i hvilken grad Chr. 4. selv var præget af de nyeste monarkistiske og naturretslige tanker. Snarest synes han at hælde til en klassisk kontraktteori, som den foreligger hos bl.a. Junius Brutus⁵³ med læren om kontrakterne mellem Gud og folk og mellem folk og konge. Brutus fastslår imidlertid, at lex står over rex, hvilket giver tilhængerne af denne teori navnet monarkomaker p.g.a. den deraf følgende modstandsret. Modstandsretten tilkommer ikke folket, men rigets højeste embedsmænd, vogterne af pagten. Skriftbegrundelsen for denne kontraktteori eller pagtslutningstanke er kong Josias' pagt med folket og Gud (2. Kg. 22,1-3) og Sauls og Davids indsættelse som konger (1. Sam. 9-11 og 2. Sam. 5,3).⁵⁴ Hvad der skiller monarkistiske og naturretslige tænkere er, hvad der ligger i lex. Er det den guddommelige eller den naturlige lov?

Med en vægtlæggen på den guddommelige lov, kongens kontrakt med Gud og de deraf følgende pligter, banes vejen for teokratiske tanker, der på længere sigt undergraver rigsrådets mere realpolitiske bestræbelser.

Det teokratiske idékompleks udspringer af bl.a. det israelitiske sakrale kongedømme og føres i 1600-tallet således særligt frem af den højeste gejstlighed. De teokratiske tendenser vinder fremgang med den gennem kongen foranstaltede gennemtvungelse af en omfattende statsortodoksi. Den teokratiske enevælde udformes i Danmark teoretisk af bl.a. Gabriel Akkeleje⁵⁵ under Frederik den Tredie og nedfældes i den mest gennemarbejdede form af Hans Wandal i »Jus Regium«, 1663-72.

Det teokratiske gammeltestamentelige, dynastiske arvekongedømme hviler på et religiøst-kultisk fundament. Dets hovedskikkelser er Saul og David. Saul udvælges af Gud, salves af Samuel og hyldes af folket (1. Sam. 10,1). Dog angrer Gud, at han gjorde Saul til konge (1. Sam. 16), og vælger i stedet en konge efter sit hjerte, nemlig David.

Med dommeren Samuel står vi i centrum af de statsretslige og særligt teokratiske spekulationer over magtens formidling. Han er dommer med præstelige funktioner, midler mellem Gud og kongen ved magt-overgivelsen.

Det er ikke blot i den udviklede teokratiske enevælde, man hos Hans Wandal kan finde udtryk for, at hele Guds ordning og Israels historie klart peger hen på og udvikler sig mod det davidiske kongedømme;⁵⁶ samme udviklingsrække findes – sigtende på Chr. 4 og Frederik den Tredie – i Hindsholms ligprædiken over Chr. 4.⁵⁷ og et klart udtryk for betydningen af denne magtoverdragelse til en konge findes i summarierne til 1. Samuelsbog af Veit Dietrich,⁵⁸ som dog stærkt understreger, at et sådant kongedømme ikke må udarte til tyranni – der i så fald retfærdigvis vil straffes med oprør.

Den, der udfolder en teokratisk lære, der passer til det danske samfund før enevælden, er Jesper Brochmand i »Universae theologiae systema« fra 1633.

Den teokratiske lære behandles under afsnittet om politisk øvrighed, p. 4099-5010. Øvrigheden er indsat af Gud. Kongerne kaldes i 2. Mosebog⁵⁹ og Salme 82.1 for guder. De træder i stedet for Gud og udgør således den øverste suveræne magt. Øvrigheden er ordineret af Gud og givet sværdet i hånd til at vogte de to tavler. Folket er forpligtet til at lyde øvrigheden og svare den skat – for samfundsordenens skyld.

Brochmand siger, at øvrigheden »ordineres« af Gud, men fastholder senere, at den udvælges efter forskellige principper: enten a. umiddelbart af Gud som Saul og David, b. ved valg, c. ved succession eller d. ved retfærdig erobring. I de tre sidste tilfælde er der tale om en udvælgelse, der finder sted »middelbart« af Gud.

Brochmands system omfatter ikke som i naturretten folket, hvoraf staten er opstået, men ser regentens udvælgelse til embedet på linie med en gejstlig persons – foregående over en række trin: *mandatum* og *ordinatio*, der tilhører Gud alene, men også *electio*, som påhviler kirke eller råd. Gennem en sådan sontring kan Brochmand bevare et teokratisk grundlag for staten, men begrænse regentens magt betydeligt.

Øvrigheden er nemlig – skønt middelbart indsat af Gud – ikke løst fra lovene. Kongen er bundet af Guds og naturens bud – samt af den almindelige lov, *lex positiva*. Dertil er han bundet af sin forgængers påbud vedrørende religionssager. Kongen har lovgivende magt indenfor disse grænser. Han er dog først og fremmest bundet af sin pagt med Gud, hvorfor lovene intet urimeligt må indeholde.

Handler kongen trods alt mod naturens lov og al rimelighed, gives der ingen modstandsret – end ikke for rigsråd og rigets højeste embeds-

mænd. Dog vil enhver øvrighed, der handler som det afskrækkende eksempel i 1. Sam. 8.11 f, skulle *belæres* om, at den vil finde straf hos Gud.

Særligt væsentligt er naturligvis kongens kirkelige tugt og omsorg for de troendes samfund. Hvem der har den endelige afgørelse i religiøse sager, er dog ikke klart hos Brochmand.⁶⁰ Josias fremholdes som eksempel på en konge, der udøver *disciplina Ecclesiastica*.⁶¹

Hvordan Brochmands tanker udmøntedes i praksis, ses ved kroningshøjtideligheden i 1648, som det faldt i dennes lod at gennemføre som biskop. Fabricius kalder passende kroningsbegivenheden for den kirkelige vielse efter det borgerlige ægteskabs indgåelse (håndfæstningen).⁶²

Brochmand kommenterer selv hele ceremonien i en trykt beskrivelse.⁶³ Hans latinske tale lader ikke Peder Winstrups fra 1596 meget tilbage m.h.t. fastslåelsen af kongernes guddommelighed.⁶⁴ De læste bibelsteder forklares indgående. Det drejer sig om kongeloven 5. Mos. 17.14-20, hvor kongeidealet fremholdes for folket. Dernæst 1. Kg. 2 om Davids død og ord til Salomon og endelig det centrale sted 1. Sam. 8.5. 1. Sam. 8.11-12 kommenteres således: »Saa gaar det til/ naar Gud icke maa raade/ oc menniskelig Ordning skattis offuer Guds Ordning. I stedet for det milde Regimente/ som den wsionlig Konge fører/ naar mand hannem icke adliuder/ bekommer mand de siunlige Kongers haarde Regimente«.

Kulminationen i handlingen er, da kansleren Kristen Thomesen henvender sig til Brochmand, som er ordinator: »Rigernis Regalier ere nu offrede paa Guds Altare/ oc dermed ere i ingens/ uden Guds Haand/ som allene tilhører/ at faa dennem/ huo han lyster. Aff Eder, som staar her i Dag i Guds Sted, begier Meenige Rigers Raad/I samme Regalia vilde tage som aff Guds Haand oc paa Guds Vegne denne voris udvalde Konning levere udi Haanden, saa bruge Guds Ord til at sige hannem Guds Vilie derom/ oc huad det betyder/ som nu forrettis ...« Brochmand står altså i dette øjeblik som ordinator i Guds sted og overgiver dennes magt til en jordisk konge – ganske som Samuel gav magten til David.

Stramningen af adelsmagten ses deraf, at kongens forpligtelser i forhold til rådet, håndfæstningen, læses op i kirken, hvilket ikke var sædvane ved tidligere kroninger. Endelig overrækkes regalerne, hvis betydning udførligt forklares. I teokratisk ånd lægges der særlig vægt på slavingen, som giver kongen Guds ånd. Salvingen ansås som en ligeså vigtig – om ikke vigtigere – del af ceremonien som kroningen. Dens betydning var blevet skærpet gradvist siden Bugenhagens salving af

Christian den Tredie i 1537. Bugenhagen tillagde den ikke væsentlig betydning, som Brochmand gør det i 1648.⁶⁵ Forklaringen af salvingen bygger på en række centrale bibelcitater⁶⁶ og dens betydning er, at Gud forbinder sig med kongen, der på sin side binder sig til Guds tjeneste.

Den teokratiske stramning er tydelig, når Brochmand udtaler, at kongeligt valg og udvælgelse kun kan blive landene til velsignelse og undersætterne til velstand, såfremt Herren ikke vælger kongen. Dette er en naturlig følge af det uheldige eksempel, der gives med folket, der på hedensk vis forlanger en konge af Samuel. Da får folket nemlig en konge af hedenske kvaliteter – Saul var givet i vrede, og han vandrede *ikke* i Samuels veje. Det gjorde David derimod. Samuels veje kan kun tolkes som rigsråds og gejstligheds veje.

Simon de Pas' titelblad er en politisk manifestation, et indlæg i samtidens statsretslige debat. Den i midten placerede dommer er repræsentant for den instans, der distribuerer magten på Guds vegne, vælger og ordinerer de fromme konger, holder dem fast på lex. Denne instans er i Bibelen Samuel og i den aktuelle virkelighed rigsrådets repræsentant, biskoppen.

Kongemagten overdrages altså »middelbart« kongerne David og Josias, skønt der ingen direkte slægtsmæssig forbindelse er mellem dem. De er kvalificeret til deres høje embeder gennem deres fromhed og vilje til at overholde pligterne – særligt inkluderet omsorgen for kirken. Bladet rummer altså ikke noget generelt forsvar for en dynastisk politik. Arvefølgen kan være dynastisk, men at den er det, ligger ikke i kongens hænder – men i Guds og rådets. Der er tale om en forunderlig blanding af teokrati og rigsrådsstyre i denne magtfordelingsscene.

Dette motiv må anses for passende for den store national Bibel. Det erstatter de foregående Bibelers, Frederik den Andens og Resens, placering af hhv. konge- og rigsvåben på dette sted. Bibelens ikonografi placerer den altså i en position med aftryk af såvel teokrati som af rigsrådets nøgleposition.

Som helhed handler titelbladet om pagten med Gud. Moses, Aron med Pagtens Ark, Noah, Abraham, David og Josias refererer alle til denne tanke. Enhver tanke om en egentlig social kontrakt mellem individer og suveræn er fraværende. En nærliggende sammenligning er det noget senere titelkobber til Thomas Hobbes' »Leviathan« fra 1651 (fig. 6), der klart udtrykker naturretstanken med den sociale kontrakt. Suverænen med kongekrone på hovedet udrækker som Samuel i Simon de Pas' blad værdighedstegnene sværd og bispestav. Suverænen er her sammensat af utallige enkeltindivider, der har indgået en kontrakt. Denne tanke ses ikke i det danske eksempel.

Fig. 6. Titelkobber i Thomas Hobbes' »Leviathan« 1651.

Simon de Pas' titelkobber udførtes under strengt tilsyn af professorerne ved Det teologiske Fakultet og særligt af Jesper Brochmand. Udfærdigelsen falder sammen med udgivelsen af Brochmands »Systema« og det er tydeligt, at det er Brochmands tanker, der ligger bag. Det er ham, der har udtænkt motivet på den store symbolske og for al samfundsliv normataive bog, der skulle ligge på kirkens alter. Enhver, der havde øjne og forstand, ville her kunne se, at suveræniteten betød i et trekantsdrama mellem Gud, konge og råd.

Hvilke eftervirkninger fik dette titelblad i bog- og kunsthistorisk sammenhæng? For at besvare det boghistoriske må man østpå, til Sverige og Finland.

Den første finske helbibel, Dronning Christinas Finske Bibel, kom så sent som 1642. Indtil da havde finnerne måttet nøjes med Michael Agricolas NT-oversættelse og delvise GT-oversættelse. Den nye Bibel blev en meget smukt trykt foliant fra Henrich Keyzers officin i Stockholm.⁶⁷ Bibelen findes med flere forskellige titelblade. Dels et ganske enkelt med det svenske kongevåben.⁶⁸ Dels med kobbertitel (fig. 7) og dronningens portræt, stukket af Sigismund Vogel.⁶⁹ Dette sidste er en reduceret udgave af Simon de Pas' blad. Kunstnerisk slet ikke på niveau med Pas' og indholdsmæssigt interessant derved, at Noah er gledet ud. Dette kan begrundes kunstnerisk, idet Vogels blad så giver mere luft omkring Abraham. Dertil kommer så yderligere, at hele den nederste trediedel af bladet er ændret. Her er det politisk udnyttede persongalleri med Samuel, David og Josias udeladt til fordel for uddrivelsen af Paradis og Jacobsstigen. Dette er næppe kunstnerisk begrundet, men skyldes snarere forskellighed i politisk situation mellem Danmark-Norge og Sverige-Finland. Her var der nemlig ikke behov for samme legitimation af kongemagten i teokratisk retning – i hvert fald ikke før 1682. Den finske kirkebibel har ikke behov for at reklamere for det danske monarchia mixta.

En stor del af de illustrerede danske bibeludgaver har sat sig spor i kirkers dekoration.⁷⁰ I 1600-tallet er kalkmaleriets tid omme, men til gengæld fremstår der nye muligheder for dekoration i takt med kirkenes stadig rigere forsyning med træinventar og gravminder.

I 1626 opsattes således en prædikestol i Jerlev Kirke (Jerlev Herred, Vejle Amt) af to private givere. Denne prædikestols arkadefyldinger er siden stafferet med tre af motiverne fra Simon de Pas' titelblad fra kirkebibelen 1633, nemlig Noah, Abraham og Isak samt David. Konsekvator Peter Kr. Andersen, der i 1932 fremdrog disse malerier (fig. 8), har betegnet dem som »ret gode« og dateret dem til sidste halvdel af

Fig. 7. Titelkobber udført i 1642 af Sigismund Vogel til Dronning Christinas finske Bibel. Fot. Helsingfors Universitetsbibliotek.

Fig. 8. Maleri i det sydligste arkadefelt på prædikestolen i Jerlev Kirke. Dets forlæg er Simon de Pas' David på foliobibelens titelblad. Forf. fot.

18. århundrede, hvilket sandsynligvis er for sent.⁷¹ De kan strengt taget gå helt tilbage til årene umiddelbart efter Bibelens udgivelse.

På Stiftsmuseet i Viborg opbevares en stor barokligsten over købmand Kresten Ugelriis, der døde i 1730'erne. Stenen stammer fra den

nedbrudte Gråbrødrekirke i Viborg og dens motiviske udsmykning består i en sammenstilling af motiver fra titelkobberne fra Christian den Fjerdes filiobibel. Det centrale indskriftsfelt er flankeret af Kristus og Johannes Døberen i fri gengivelse efter Simon de Pas' kobber til NT. Desuden findes i de nedre hjørnemedailloner fremstillinger af David og Josias – svarende til bibeltitelbladets figurer. Samuel ses imidlertid ikke.

Bibelen har altså haft en funktion udover den at bruges som læsebog fra kirkens alter, men spørgsmålet er, i hvilket omfang man i sam- og eftertiden har været bevidst om, at de to gammeltestamentlige konger dækkede over en politisk virkelighed med deres klare henvisning til en dansk konge og tronarving.⁷²

Tankevækkende er det imidlertid, at menigheden i Jerlev i ældre tid som nu i billedet af David på prædikestolen på denne måde samtidig har et maleri af Christian den Fjerde for øjnene.

Noter

1. Se særligt Steffen Heiberg: Christian 4. Monarken, mennesket og myten. Kbh. 1988 og Benito Scocozza: Christian 4. Kbh. 1987.
2. De i note 1. nævnte værker støtter sig i betydeligt omfang på Hugo Johannsen: Regna firmat Pietas. Eine Deutung der Baudekoration der Schlosskirche Christians IV. zu Frederiksborg. Hafnia. Copenhagen Papers in the History of Art, 1974, Kbh. 1976, p. 67-140 samt Den ydmyge konge. Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller. Kbh. 1983, p. 125-154.
3. H. F. Rørdam: Om Bibelarbejderne på Christian IV's Tid. Ny Kirkehistoriske Samlinger VI, p. 294-326 og 417-463. C. J. Brandt: Udsigt over vore Danske Bibeloversættelsers Historie. Kbh. 1889. P. G. Lindhardt: Bibelen og det danske Folk. Kbh. 1942. Povl Otzen: Hvorledes Danskerne fik deres Bibler. Det danske Bibelselskabs Aarsberetning 1948, p. 12-49. Bidrag til Den Danske Bibels Historie. Festskrift i Anledning af Den danske Bibels 400 års Jubilæum. Udg. af Aarhus Universitet. Kbh. 1950, p. 96-147.
4. Bjørn Kornerup: Reformationsjubilæet i Danmark 1617. Kirkehistoriske Samlinger. VI rk., vol. 2, p. 68.
5. Georg Galster: Danske og norske Medailler og Jetons. Kbh. 1936, p. 35-6. Sammenlign med Th. Kingos 4. morgen- og aftensang, hhv. str. 10 og 11 i Aandeligt Siungekoor, 1. part.
6. Lindhardt: Bibelen og det danske Folk, p. 39.
7. Otto Norn: Ord og Billede. Nordiske Studier. Festskrift til Chr. Westergård-Nielsen. Kbh. 1975, p. 195-6.
8. H. F. Rørdam: Bibelarbejderne, p. 431-2.
9. Lindhardt: Bibelen og det danske Folk, p. 31.
10. H. F. Rørdam: Bibelarbejderne, p. 419-20.
11. Samme, p. 434-5.
12. Samme, p. 428-9.

13. Povl Otzen: Illustrationerne i Frederik den Andens Bibel 1589. Fund og Forskning i Det kongelige Biblioteks samlinger, XIII, 1966, p. 51-70.
14. H. F. Rørdam: Bibelarbejderne, p. 438-40, 451-2. Jørgen Sthyr: Dansk Grafik I, Kbh. 1943, 61-69. H.D. Schepelern: Simon de Pas og andre Kobberstikkere omkring Christian IV. Kunstmusets Aarsskrift, 38, 1951, p. 15-19.
15. Svend Dahl: Bogens Historie. Kbh. 1927, p. 179.
16. Carsten Bach-Nielsen: Cranach, Luther und servum arbitrium. Analecta Romana Instituti Danici XIX, 1990.
17. På bladet til profeterne står: »Alle Propheter bære Vidnesbyrd om denne (CHRISTO) at alle som tro paa hannem/ skulle faa Syndernis forladelse/ ved hans Naffn« (Acta 10). På titeltræsnittet til NT står fra Matth. 17: »Denne er min elskelige Søn/ i hvilcken jeg haffuer behagelighed/ hannem skulle i høre«.
18. Herudfra mener Otzen at kunne slutte sig til Solis' kristendomsforståelse. Der er, siger han, intet i bladet, der antyder glæde over Bibelens budskab: »Titelbladets åndsindhold tyder unægtelig på, at Virgil Solis manglede dybere bibelsk og kristelig indsigt«. Se. Otzen: Illust. i Fr. IIs Bibel, p. 59. En sådan slutning er helt urimelig. Der er blot tale om, at man benytter en forside til Mosebøgerne som generel forside til Bibelen og dens enkeltdele, hvilket ligesåvel kan være et udtryk for økonomiske og praktiske forhold ved bogproduktionen.
19. I 1647-udgaven er der et overordnet titelkobber til hele Bibelen og derudover særlige kobber til Bibelens fire enkeltdele. De er udført af H. A. Greys og til dels påvirkede af Simon de Pas' arbejder til 1633-udgaven.
20. H. F. Rørdam: Bibelarbejderne, p. 435 ff, hvoraf det tydeligt fremgår, at Brochmand har den praktiske styring af projektet. Desuden kontrakterne p. 451-3.
21. Samme, p. 438.
22. Sammesteds samt p. 440, der må opfattes som om, der er tale om en illustrationsopgave for Brochmand. Muligvis til »Systema« 1633, hvis titelkobber og portræt Pas lavede. Jørgen Sthyr: Dansk Grafik I, p. 66.
23. Samme, p. 451. Kansler var Chr. Friis til Kragerup. Rektor var Hans Rasmussen Brochmand.
24. Samme, p. 440.
25. Jørgen Sthyr: Dansk Grafik I, p. 67.
26. Volmer Rosenkilde: Europæiske Bibeltryk. Esbjerg 1952, p. 175-6.
27. Samme, p. 180.
28. Povl Otzen: Illustrationerne i Fr. IIs Bibel, p. 56.
29. Gudmund Boesen: Danmarks Riges Regalier. Kbh. 1986, p. 82-3 og fig. 28.
30. Samme, p. 82.
31. Samme, p. 62 og fig. 23.
32. Samme, p. 96-7.
33. Günter Bandmann: Melancholie und Musik. Köln 1960, p. 21 f.
34. Bibelciterne er i det fgl. efter Chr. 4.s. Bibel. Summarierne er uændrede i forhold til Frederik den Andens Bibel og kan således have ligget som tolkningsbaggrund allerede ved planlægningen af titelbladet i 1632.
35. Se Hugo Johanssen: Den ydmyge konge. Steffen Heiberg ser med rette en direkte forbindelse mellem kongens personlige engagement i Kejserkrigen og den stramme kirketugt, der blev følgen af nederlaget med bededagsforordningen i 1628 og den omfattende forordning om kirkens embede og myndighed mod ufodfærdige 1629. Det er en uhyre stærk vægtlæggelse på kongens guddommelige embede som vogter af lovens to tavler, hans cura religionis. Se yderligere herom i Den danske Kirkes

- Historie, vol. IV. Ed. Hal Koch og Bjørn Kornerup, Kbh. 1959, p. 251 ff. Steffen Heiberg: Christian 4., p. 313 f.
36. Der ligger i de store kongesalmer den dobbelthet, at de på samme tid handler om den kommende konge, Messias, der skal oprette verdens orden, om den lidende konge, den forhåned Kristus og så om den konge (David), der i kulten lider for folket i kampen mod kaosmagterne. Det er meget nærliggende at foretage identifikationen mellem den himmelske og den jordiske konge – og i konfessionskrigens Europa at identificere de evangeliske med det sande gudsfolk.
 37. Det må bemærkes, at den Davidstype, der ses på Simon de Pas' titelkobber er aldeles forskellig fra den kraftfuldt musicerende David på Resens Bibels titelblad og fra David i Den Resen-Svaningske Bibel 1647. I andre tilfælde af fyrstelig identifikation med Davidsskikkelsen er det den exemplariske fromhed – ikke melankolien – der fremhæves. Se F.O. Büttner: *Imitatio Pietatis. Motive der Christlichen Iconographie als Modelle zur Verähnlichung*. Berlin 1983, p. 190-4.
 38. Særligt summarierne til kap. 6 og 7 er interessante. Det hedder klart, at det er smukke *fyrstelige* eksempler.
 39. Se også marginalnote 2. Kg. 23,4 om reformen, der udlægges som en luthersk reformation af gudstjenesten og samfundslivet.
 40. Om tolkningen af succession, konstitueret af karakter, vilje til at opfylde en konges forpligtelser for Gud og folk, se Lauritz Jacobsøn Hindsholm: »Førstelig Leffnets oc Døds Speyl/ Udi Guds Folckis frommeste oc fornemmeste Kong Davids Exempel ... 18. Novemb. 1648«. (ligprædiken over Chr. 4): »Oc vaar David der efter Gud vor Herre saa behagelig/ at naar nogen aff Israels eller Juda Konger der efter levede/ som det behagede Gud/ da lader hand sige der om/ at hand vandrede i Davids sin Faders Veye. Oc naar Gud Herren vilde gjøre vel imod Israel/ da heder det at Gud ville gjøre det for David sin Tieners skyld«.
 41. Knud Fabricius: Kongeloven. Kbh. 1920, p. 136. Danmarks Historie, vol. 7. Ed. John Danstrup og Hal Koch. Kbh. 1964, p. 54-60. I Hindsholms ligprædiken – se note 40 – hedder det, at det bedste Frederik den Anden kunne gøre for sine riger var, »at hand udi sit leffuende Liff/ kunde lade denne Høyborne unge Herre/ til en tilkommende Konge oc Regenter eligere oc declarere, som efter hans Død kunde sidde paa den kongelige Stoel/ all Tuist oc Stridlighed om Successionen, som udi Valgkongeriger gemeenlig pleyer at forfalde/ oc offte stor Fare oc Ulempe at forarsage/ naar udi den regierende Kongis Liffs tid ingen viss successor oc efterkommer declareris, der med at betage«.
 42. Scocozza: Christian 4., p. 115.
 43. Den latinske tale er gengivet i Frede P. Jensen: Peder Vinstrups tale ved Christian 4.s kroning. Et teokratisk indlæg. Historisk Tidsskrift. 12. rk., vol. 2, p. 375-392.
 44. Peder Winstrup: Davidicus Rex Danorum seu Oratio Parentalis de Augustissimo, Serenissimo & Celsissimo Heroe Christiano IV ... Cum Davide, Rege Hebræorum, ex Sacris Regum annalibus, catrenatam Syncrisi exacte comparatio ... In synodo Lundensi 19. Septemb. Anno 1648.
Lauritz Jacobsøn Hindsholm: Førstelig Leffenety oc Døds Speyl. Se note 40.
 45. Frede P. Jensen, p. 389: Josias similiter turbavit idola a prædecessoribus in immensum ..., restituit sacerdotium gradus et officia, coelestisque doctrinæ et publicæ tranquillitatis ac honestatis custos et defensor fuit acerrimus. Quid de pio Asa? Quid de Cyro? Constantino, Theodosio, Carolo Magno, Alphonso? quid de multis Principibus religiosissimis Germaniæ? quid de Regibus Dania Christianissimis, Christiano 1. et Frederico 1. et 2 ... osv.

46. Lauritz Jacobsøn Hindsholm: Sørkelig Liigprædicken/ Om den meget fromme og Gudfrygtige Konning Josiæ Gudelig og berømmelig Leffnet/ oc salig Endeligt ... 8. Novemb. Anno 1647. Kbh. 1649.
47. Samme. Den anden Part: »Jeg hafuer vel sagt/ i ere Guder, (forstaa for det høye Embedtz skyld de i Guds sted føre oc forvaldte) Men i skulle dog døe som Mennisker ... osv.
48. Hans Tidemand: Voris Naadige vunge Herre/ Herr CHRISTIANS Udkaarelses Høytids Beskriffuelse ... den 25. Maj 1608. Kbh. 1608, p. 4-8. Med speciel reference til Simon de Pas' titelkobber, hvor den udvalgte prins i Josias skikkelse har rigens scepter i hånd kan man påpege scepterets betydning og faktiske tilstedeværelse ved hyldningen som beskrevet af Claus Christoffersøn Lyscander. Se Stormectige oc høybaarne Førstis HER CHRISTIAN DEN FEMTES ... Vdvellisis oc hyldnings historia ... udei slessuig/ Holsten ... aff C.C.L. Kbh. 1623, p. 48 og Stormectige oc Høybaarne Førstis HER CHRISTIAN DEN FEMTIS ... HYLDING ... udi Sæland oc Smaalandene ... Anno MDCX. Kbh. u.å., p. 24.
49. Indenfor den arkitektoniske indramning af kirkedøre på Chr. 4.s tid er der påvist motiver, der anses som legitimation af arveligheden. Således i kirkeportalen til Kronborg Slotskirke. Her synes Frederik den Anden at identificeres med David og den udvalgte prins (Chr. 4) med Salomon. Dog er det påfaldende, at skriftstedet under skulpturen af Salomon er fra 2. Krøn. 30 og rummer en formaning af den fromme konge Ezekias. Danmarks Kirker. Fredensborg Amt, p. 578. Legitimationen af arveligheden udtrykkes gennem to sagnkonger i portalen til Frederiksborg Slotskirke. Hugo Johannsen: Regna firmat pietas, p. 78-9. Der synes altså at herske nogen usikkerhed om, hvilken idealkonge, der samtidig kunne kaldes en arvekonge, en udvalgt prins kunne identificeres med.
50. Denne tanke går i sin substans tilbage til Aristoteles og aktualiseres hos flertallet af statsretstænkere i 1500-1600-tallet. Se Fabricius: Kongeloven, p. 34 f.
51. Lyscander: Christian den Femtes hyldingshistorie (Slesv.-H.), se note 48, p. 57-8.
52. Fabricius: Kongeloven, p. 72-116. Heiberg: Christian 4, p. 56 ff. Danmarks historie, vol. 2. Ed. Aksel E. Christensen m.fl. Kbh. 1980, p. 479-484 og 549-52.
53. Fabricius: Kongeloven, p. 26-7. Brutus' position er en yderposition, som kongen næppe delte i sin udfoldede form, men snarere i sit grundprincip. Jean Bodins og Henning Arsinæus' tanker synes snarere i en udfoldet form, at have vundet gehør i Danmark.
54. Fabricius: Kongeloven, p. 26, note 2.
55. Samme, p. 107-11.
56. J. L. Balling: Den danske Eusebius. Kirkehistoriske Samlinger 1980, p. 139.
57. Lauritz Jacobsøn Hindsholm. Se note 40. Indledningen.
58. Se summariet til kap. 8 og følgende.
59. Skriftbegrundelsen for dette centrale punkt findes i 2. Mos. 22,9. Det er en såre usikker begrundelse, der da også kræver en marginalnote i samtlige Lutherbibeler.
60. Se Fabricius's fremstilling i Kongeloven, p. 92-95 og Jørgen Stenbæk: Ecclesia particularis – res publica christiana. Kirkehistoriske Samlinger 1975, p. 41-43.
61. Jesper Brochmand: Systema, p. 5004.
62. Fabricius: Kongeloven, p. 95.
63. Jesper Brochmand: Den stormectige Høybaarne Førstis og Herris Her Frederich den Tredies ... Kongelige Kronings ... Korte Beskriffuelse. Kbh. 1650.
64. I Systema begrunder Brochmand kongernes guddommelige embede og magt ud fra 2.

- Mos. 22,9; 2. Sam. 14,17 og 19,27; Domm. 3,9; Jes. 49,23 og ROm. 13,12. Se p. 5000.
65. Gudmund Boesen: Danmarks Riges Regalier, p. 23 og 110.
 66. Brochmands kroningsbeskrivelse. Se note 63. 1. Sam. 16,12; Salm. 89, 21-25; Philip. 3,8 og 4,13, Salm. 44, 2-4; Jes. 9,6 og 5. Mos. 33,12.
 67. Volmer Rosenkilde: Europæiske Bibeltryk, p. 200.
 68. S. Laurikkala: Suomenkielinen raamattukirjallisuus 1548-1948. Åbo 1952, p. 10-11, fig. 1. Svarer til KB.s eksemplar.
 69. Sigismund Vogel har udført sit (tåmligen grova) stik efter tegning af Johan Neander. Se Svenskt Konstnars Lexikon, Vol. 4, p. 180 og vol. 5, p. 712. Malmø 1952-.
 70. En klassisk studie i dette forhold er M. Mackeprang: Illustrationerne i Christian Den Tredies Bibel som forlæg for Kalkmalerier. Kirkehistoriske Samlinger, 6. rk. vol. 6, p. 383-399 og Mereth Lindgren i ICO, Iconographisk Post 1988, 2, p. 40-43. Også den Resen-Svaningske Bibels titelkobber til Ny Testamente synes at have sat sig spor i skulpturen, således i Lorenz Jørgensens prædikestolsbekroning i Højby 1656.
 71. Nationalmuseet, 2. afd. Antikvarisk-topografisk Arkiv. Beretninger af 6. april 1932 og 8. maj 1932 om undersøgelse og restaurering af Jerlev Kirke. Malerierne var indtil da overmalet med egetræsimitation.
 72. En årsag til, at tolkningen for senere tider ikke har været umiddelbart iøjnespringende kan være den, at der ingen portrætlighed er mellem David og Chr. 4 og mellem Josias og den udvalgte prins. Heller ikke Samuel lader sig umiddelbart identificere med hverken Resen eller Brochmand på udseendet. Der er ikke nogen helt slående lighed mellem Simon de Pas' portræt af Brochmand fra 1632 og Samuel på titelbladet. En sådan blanding af bibelske og samtidige personer er dog ikke uset i samtiden. Prægtigst vel i Ole Worms epitafiemaleri i Nationalmuseet, hvor Worms slægt ses i selskab med Jesus og fire apostle. Disse fire er dog portrætter af danske bisper og professorer, bl.a. Brochmand. E.F.S. Lund og C.C. Andersen: Danske malede Portrætter, Vol. 9. Kbh. 1903, p. 255-9.
- I Teologisk Biblioteks eksemplar på Aarhus Universitet, som stammer fra professor C. Hermansens bogsamling i Viborg, er der med sepia og en 1600- eller 1700-talshånd angivet, hvem tielbladets figurer forestiller. Over David står således David, men den anonyme fortolker har intet skrevet over Josias og over Samuel noget, der måske kan tydes som »rigets regalier«. Dette tyder på, at tolkningen ikke har givet sig selv – heller ikke i ældre tid.

Summary

During the reign of Christian IV, King of Denmark 1588-1648, three Bibles were published: 1) a translation from the original languages by H.P. Resen 1607; 2) a revised edition of 1), made by Hans Svane 1647; 3) a Church Bible in folio: the third and last of the Danish Luther Bibles, printed 1633 in Copenhagen.

The great Luther Bible was furnished with the same woodcuts by Virgilio Solis as was Fredcerik II's Bible of 1589. In addition, however, it was provided with new title copers for the Law, the Prophets, and the New Testament respectively.

The first title-page, which serves as frontispiece for the Bible as a whole as well as for the Pentateuch and the historical books, is of a special interest iconographically.

It was commissioned by the faculty of theology and the Chancellor of the University of Copenhagen in a period, when one of the most influential theological professors was Jesper Brochmand who – in his principal dogmatic work »Universae theologiae systema« (1633) – provided a set of arguments for the form of »theocracy« prevalent in Denmark before the establishment of absolute monarchy in 1660.

Brochmand's concept of a »mixed monarchy« – the combined authority of King and Council – seems to be alluded to in the relation between the figures of the title-page.

In the lower part of the page Kings David and Josiah are represented together with the prophete Samuel. An examination of the regalia which the kings hold in their hands makes clear that they are the regalia of the Danish realm. Furthermore, an investigation of political writings and funeral orations gives as a result that Christian IV and his son (who the name of Christian V) were identified with Kings David and Josiah respectively.

These Kings derive power from God, but according to Brochmand's system they receive it through mediators who also are entrusted with the task of electing the King and making sure that he fulfill his duties to his people and to the Church.

In a Scriptural context this mediator is Samuel – and in the contemporary political context he is the Bishop of Zealand, the highest divine in the realm and member of the Council.

Behind the figure of Samuel the Council's representative thus can be said to stand hidden, occupying the position of the King's »ordinator« which fell to the lot of none other than Jesper Brochmand himself at the coronation of Frederik III, Christian IV's successor, in 1648.

The title-page, it follows, is a political one. It had to be altered when it was put to use in Queen Christina's Finnish Bible of 1642.

The title's motive with the Old Testament kings is used as a decorative painting in Jerlev church near vejle, and on a tombstone from Viborg, but here the political allusions are absent.

Biblioteksleder, cand. teol. Carsten Bach-Nielsen
Haslevgade 9
7400 Herning